

ગ્રામીણ ચેતનાનો આધાર : ગ્રામગ્રંથાલય

ડૉ. ચેતના શાહ

ગ્રંથપાલ,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

‘ગરવી ગુજરાત’ના હુલામણા નામે ઓળખાતું ગુજરાત આજે ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત’ સ્વરૂપે વૈશ્વિક સ્તરે આગવી ઓળખ ધરાવતું રાજ્ય બન્યું છે. ૧ લી મે ૧૯૬૦ના રોજ ભારતીય સંઘના એક સ્વતંત્ર એકમ તરીકે તે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ૨૭.૦૧° થી ૨૪.૦૭° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૮°.૪’ થી ૭૪°.૪’ પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલા ગુજરાતના મધ્યભાગમાંથી વિષુવવૃત્ત રેખા પસાર થાય છે. ગુજરાતનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૯૬,૦૨૪ ચો.કિ.મી. છે. જે ભારતના કુલ ક્ષેત્રફળ પૈકી ૫.૯૮ ટકા વિસ્તાર ધરાવે છે. ગુજરાતની કુલ વસ્તી ૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. જે પૈકી લગભગ ૭૦ ટકા વસતી ગામડાઓમાં વસવાટ કરે છે. કોઈ પણ પ્રજાનો ઉત્કર્ષ તે પ્રજામાંના કેટલા લોકોને લખતાં, વાંચતા અને ગણતાં આવડે છે તેના પર અવલંબે છે. જે લોકોને લખતાં, વાંચતાં કે ગણતાં આવડતું હોય તેમને અક્ષરજ્ઞાનવાળા કે સાક્ષર લેખવામાં આવે છે. તેમજ તે આધારે સાક્ષરતાનો દર નક્કી કરવામાં આવે છે. આજે ગુજરાતમાં સાક્ષરતાનો દર ૬૯.૧૪ ટકા છે. જો કે સાક્ષરતાનો આ દર સમાંતરિત નથી. અમદાવાદ જિલ્લામાં સાક્ષરતાનો દર ૭૯.૫૦ ટકા છે જ્યારે સૌથી ઓછો દાહોદ જિલ્લામાં છે. જે ૪૫.૧૫ ટકા છે. ગુજરાતમાં જિલ્લાઓની કુલ સંખ્યા ૨૫ છે. તાલુકાઓની સંખ્યા ૨૨૮ છે. ગામડાઓની સંખ્યા ૧૮૫૩૯ છે. જે પૈકી આવાસી ગામડાઓની સંખ્યા ૧૮૦૬૬ છે. નગરોની સંખ્યા ૨૪૨ છે. મહાનગરોની સંખ્યા ૮ છે. જ્યારે એક લાખથી વધુ સંખ્યા ધરાવતા ૨૫ શહેરો છે.

ભારતના રાજ્યબંધારણની કલમ ૪૫ અનુસાર બાળક ૧૪ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરે ત્યાં સુધી તેને મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે રાજ્ય ઉપર જવાબદારી મુકવામાં આવે છે. છતાં આજે ૬૭ વર્ષ પશ્ચાત પણ ૧૦૦ ટકા સાક્ષરતા દર હાંસલ કરી શકાયો નથી. તે હકીકત છે.

ગુજરાતમાં હાલમાં પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૩૭,૬૭૧ છે. જે પૈકી અંદાજે ૬૫૦૦ ગામડાઓમાં ૧ થી ૪ ધોરણની શાળાઓ છે. ત્યારબાદ અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીએ કાં તો બાજુના કે દૂરના ગામમાં જવું પડે છે કે અભ્યાસ છોડી દેવો પડે છે. માધ્યમિક અને ઉચ્ચતમ માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યા ૭૭૧૮ છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ૬૦૦ થી વધુ મહાવિદ્યાલયો અને ૨૨ જેટલાં વિશ્વવિદ્યાલયો છે. લગભગ દરેક જિલ્લાઓમાં માધ્યમિક કક્ષાની વ્યવસાયી સંસ્થાઓ છે. વળી, શિક્ષણની આ સંસ્થાઓની લાક્ષણિકતા એ છે કે તે નગરો, શહેરો કે મહાનગરોમાં કે તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં કેન્દ્રિત થયેલી છે. રાજ્ય સરકાર પોતાના બજેટનો અંદાજે ૧૧ ટકા જેટલો હિસ્સો શિક્ષણ પાછળ ખર્ચે છે.

રમતગમત, યુવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ વિભાગ હસ્તકના ગ્રંથાલય ખાતા દ્વારા રાજ્યમાં ૨ મધ્યમ ગ્રંથાલયો, ૨૬ જિલ્લા ગ્રંથાલયો, ૮૫ તાલુકા ગ્રંથાલયો, ૮ ફરતા ગ્રંથાલયો, ૩ મહિલા ગ્રંથાલયો, ૧ રાજ્ય કેન્દ્રીય અનામત ગ્રંથભંડાર, ૧ સ્ટેટ આર્ટ એન્ડ કલ્ચર ગ્રંથાલય મળી કુલ ૧૨૬ સરકારી ગ્રંથાલયો તેમજ ગોકુલ ગ્રામ યોજના હેઠલ ૧૪૨ ગોકુલ ગામોમાં ગ્રામગ્રંથાલય સહ સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો કાર્યરત છે. રાજ્યમાં કુલ ૪૫૩૪ અનુદાનિત ગ્રંથાલયો કાર્યરત છે. જે પૈકી ૩૮૨૫ ગ્રામગ્રંથાલયો છે. રાજ્ય સરકારશ્રી અને રાજા રામમોહન રોય લાયબ્રેરી ફાઉન્ડેશનના સમાન આર્થિક સહયોગથી ડ્રા. ૩/- કરોડની આર્થિક સહાયથી જાહેર ગ્રંથાલયોને શિષ્ટ સાહિત્યથી સમૃદ્ધ કરવામાં આવે છે. વર્ષે દહાડે અંદાજે ૭ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ ગ્રંથાલયો માટે કરવામાં આવતો હોવાં છતાં વાસ્તવિકતા કંઈક જુદી છે. આજે ૧૪૨૪૧ જેટલાં ગામડાઓ ગ્રામગ્રંથાલય વિહોણાં છે. જે કંઈ ગ્રામગ્રંથાલયો છે તે પૈકી કેટલાં ગ્રામગ્રંથાલયો કાર્યરત છે તે સંશોધનનો વિષય છે. સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની સ્થાપના, નિભાવ

અને વિકાસ અર્થે રાજ્ય સરકારે ‘ગુજરાત જાહેર ગ્રંથાલય અધિનિયમ’ને ૧લી સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૧ના રોજ બહાલી આપી છે. તેમ છતાં વાસ્તવિકતા એ છે કે આજદિન સુધી તેનું અમલીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપનાના સુવર્ણમહોત્સવ નિમિત્તે ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત: વાંચે ગુજરાત’ની ઉત્તમ યોજનાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સુવર્ણ મહોત્સવનું વર્ષ પૂરું થયા બાદ, તે વર્ષને બાદ કરતાં પછીના સમયમાં કંઈક મોળો પ્રતિસાદ જોવા મળ્યો. વળી, વાસ્તવિકતા એ પણ રહી કે ગામડાના લોકો સુધી આ યોજના પહોંચી શકી નહીં. કારણ માત્ર એટલું જ ૮૦ ટકા જેટલાં ગામડાઓમાં ગ્રામગ્રંથાલયો જ નથી !

૨૦ મી સદીના પ્રારંભે ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ થકી ગુજરાતની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ સોળે કળાએ ખીલી હતી. રાજ્યમાં ગ્રંથાલય ખાતાની રચના કરવામાં આવી હતી. ‘શાળા ત્યાં પુસ્તકાલય’ અને ‘ગામ ત્યાં પુસ્તકાલય’ની ભાવનાને આકાર આપતાં ૧૯૪૭ સુધીમાં ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યમાં મધ્યવર્તી ગ્રંથાલય સાથે ૪ જિલ્લા ગ્રંથાલયો, ૭૨ તાલુકા અને નગર ગ્રંથાલયો તેમજ ૧૪૨૫ ગ્રામગ્રંથાલયો ગ્રંથાલય સેવાની સુવાસ પ્રસરાવતા હતા. વિશેષમાં નગર ગ્રંથાલયો સહિત ૧૯૪ ગ્રામગ્રંથાલયોને પોતાના ભવન હતાં. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના પ્રારંભિક દાયકાઓ બાદ કરતાં ગ્રામગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિ અત્યંત મંદ પડી ગઈ મોટા ભાગના ગ્રામગ્રંથાલયો બંધ પડ્યા. નવીન ગ્રંથોના અભાવે વાચકોનો દુકાળ જોવા મળ્યો. શિક્ષણ અને આર્થિક ઉપાર્જન અર્થે ગામડાનો યુવાવર્ગ શહેર તરફ વળ્યો. જ્ઞાન અને માહિતી પ્રાપ્તિના અભાવે ગામડાઓની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિને લૂણો લાગ્યો. અલબત્ત, ગ્રામગ્રંથાલયની દૃષ્ટિએ ક્યાંક ક્યાંક મીઠી વીરડી પણ છે પણ તે શહેરોની નજીકમાં આવેલાં ગામો પૂરતી જ ! જો સમગ્ર ગ્રામીણ સમાજમાં ચેતનાનો સંચાર કરવો હોય તો સરકારે કેટલાક નક્કર પગલાં ભરવાં આવશ્યક છે. ગ્રામીણ ચેતના અને વિકાસના આધાર ગ્રામગ્રંથાલયો જ છે. ગ્રામગ્રંથાલય થકી જ ગ્રામજનોને તટસ્થ અને સત્ય માહિતીઓથી વાકેફ રાખી શકાય છે, અને માહિતી સભર લોકો દ્વારા જ ગ્રામોદ્ધાર શક્ય બનાવી શકાય છે. ગ્રામગ્રંથાલય દ્વારા નીચે જણાવેલ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી શકાય છે.

૧. શૈક્ષણિક વિકાસ
૨. કૃષિ વિકાસ
૩. નૈતિકતા અને ચારિત્ર્ય ઘડતર
૪. રાજનૈતિક જાગૃક્તા
૫. આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ
૬. વૈયક્તિક અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ

કોઈપણ ગ્રંથાલયને પોતાનો સેવા વિસ્તાર અને સેવિત સમાજ હોય છે. ગ્રામગ્રંથાલયનો સેવા વિસ્તાર અને સેવિત સમાજ ગામ અને ગામના લોકો હોય છે. તે લક્ષમાં રાખતાં :

૧. ગ્રામગ્રંથાલયમાં ઓછામાં ઓછા ૨૦૦૦ ગ્રંથો હોવા આવશ્યક છે.
૨. દર વર્ષે ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦ ગ્રંથોનું ઉમેરણ હોવું જોઈએ.
૩. ત્રણેક સામયિકો અને એક વર્તમાનપત્ર આવતાં હોવાં જોઈએ.
૪. ગ્રંથાલયના પ્રાંગણમાં ‘ચોરા માહિતી કેન્દ્ર’ની રચના કરવી જોઈએ.
૫. અભણ અને પ્રૌઢો માટે દૃશ્ય શ્રાવ્ય સામગ્રી વસાવવી જોઈએ.
૬. પ્રશિક્ષિત ગ્રંથપાલ હોવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત સંદર્ભે કેટલાક સૂચનો આ સાથે રજૂ કર્યાં છે.

૧. “ગુજરાત જાહેર ગ્રંથાલય અધિનિયમ” જે ૨૦૦૧માં મંજૂર કરવામાં આવેલ છે. તેનું તાકીદે અમલીકરણ કરવું.
૨. જિલ્લાના ગ્રામગ્રંથાલયોને અન્યોન્ય સાંકળી લેતી જિલ્લા સાર્વજનિક પદ્ધતિની રચના કરવી.
૩. ગામોની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ જેવી કે ક્યાંક ૨.૩ ગામ ખૂબ જ નજીક આવેલાં હોય છે તો કેટલાક ગામો ૨.૫ કિલો મીટરના અંતરે આવેલાં હોય છે તે લક્ષમાં રાખી ‘ગ્રામગ્રંથાલય’ કે ‘જૂથ ગ્રામગ્રંથાલય’ની રચના કરવી.

૪. ફરતાં ગ્રંથાલયોની સુવિધા સાથે અંતરિયાળ ગામોને ગ્રામગ્રંથાલયસેવામાં સાંકળી લેવા. અગાઉ વડોદરા રાજ્યમાં હતી તેવી 'પેટી ગ્રંથાલય'ની સુવિધા પુનઃ ઊભી કરવી.
૬. ગ્રામપંચાયત દ્વારા 'ગ્રામ ગ્રંથાલય વિકાસ સમિતિ'ની રચના કરવી.
૭. ગ્રામગ્રંથાલયો માટે પ્રશિક્ષિત ગ્રંથપાલો મળી રહે તે માટે 'ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ' જે સને ૧૯૮૩થી બંધ કરવામાં આવેલ છે તે પુનઃ ચાલુ કરવો.
૮. પ્રૌઢશિક્ષણના કેન્દ્ર તરીકે ગ્રામગ્રંથાલયને માન્યતા આપવી.
૯. પુસ્તક પસંદગીમાં કૃષિ, કલાકારીગરી, સ્થાનિક ઇતિહાસ, સામાન્યજ્ઞાન, ગૃહઉદ્યોગ, મનોરંજનાત્મક સાહિત્યને પ્રાધાન્ય આપવું.
૧૦. વિસ્તરણ પ્રવૃત્તિ જેવી કે ગ્રંથપ્રદર્શન, ગ્રંથચર્યા, વાર્તાકથન, વ્યાખ્યાન વગેરેનું અવાર-નવાર આયોજન કરવું.
૧૧. સ્થાનિક અને રાજ્ય ગ્રંથાલય મંડળોએ ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલયસેવા પ્રતિ ગ્રામીણ જનતામાં જાગૃતિ લાવવા ગામડામાં પરિષદો, જૂથચર્યાનું આયોજન કરવું.
૧૨. રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગ્રામગ્રંથાલયોને લોકફાળાના નિયમોને આધીન વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦૦/- વર્ષે અનુદાન મળે છે તેમાં વધારો કરવો.
૧૩. લોકફાળાની વ્યવસ્થાને ફરજિયાતને બદલે મરજિયાત બનાવવી.
૧૪. ગ્રામગ્રંથાલયોને સેવાકીય અને નાણાંકીય પ્રોત્સાહન મળી રહે તે માટે શ્રી મોતીભાઈ અમીન ઉત્તમ ગ્રંથાલયસેવા પારિતોષિક અને ઉત્તમ ગ્રંથાલયસેવા પ્રમાણપત્ર યોજના દરેક જિલ્લાના ગ્રામગ્રંથાલયોની મર્યાદા સાથે યોજવી.
૧૫. ગ્રામ ગ્રંથપાલો માટે લઘુત્તમ વેતન ધારો અપનાવવો જોઈએ.
૧૬. ગુજરાતની પ્રજામાં, વિશેષ કરીને ગ્રામીણ સમાજમાં સખાવતની ઉદાર ભાવના છે જ. જો સક્રિય પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એકાદ ઓરડો કે મંદિરનું પ્રાંગણ સહજ રીતે ગ્રંથાલય માટે મળી રહે તેમ છે.

આજે ગ્રામગ્રંથાલય માટે 'ગ્રામ માહિતી/જ્ઞાન કેન્દ્ર' તરીકેની વિભાવના અને સપના સેવવામાં આવે છે. ગ્રામીણ સમાજમાં ચેતનાનો સંચાર કરવા, તેમને વાચકુ અને માહિતીક સમાજ બનાવી, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ માટે ગ્રામગ્રંથાલયો પ્રાથમિક શરત છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. કાલગોર, (ગોપીનાથ)(૧૯૯૦). ગ્રામીણ પુસ્તકાલય : વિકાસ ઓર શિક્ષા-પ્રસાર જયપુર : રચના પ્રકાશન.
૨. ભૈયા, ઇગનલાલ મથુરદાસ(૧૯૮૩). ગ્રંથાલય અને સમાજથી આ અમદાવાદ : ગૂર્જર.
૩. Kaula, P. N. (1958).ed. Library movement in Indian. Delhi: CA.
૪. Ranganathan, S.R. (1957). Five Laws of Library Science. Bombay: Asia.